

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ, ОСВІТИ

УДК 373.3/5.(091)(477)"1917/1920"

Л. Д. Березівська

ПРОЕКТ ЄДИНОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ ПРО ДВАНADЦЯТИРІЧНУ ЗАГАЛЬНУ СЕРЕДНЮ ОСВІТУ (1917–1920 РР.)

Розкрито основні положення концепції дванадцятирічної загальної середньої освіти у створеному в добу Української революції (1917–1921 рр.) Проекті єдиної школи в Україні, що міг сприяти розвитку національної демократичної школи. Аргументовано, що аналізований документ є цінним джерелом з історії національної освіти.

Ключові слова: Проект єдиної школи в Україні (1917–1920), концепція дванадцятирічної загальної середньої освіти, Українська революція (1917–1921), державна освітня політика, педагогічне джерелознавство.

Нині в руслі реформування загальної середньої освіти в Україні, розроблення концепції «Нова українська школа» з дванадцятирічним терміном навчання та проекту нового базового закону «Про освіту» актуалізуються історико-педагогічні напрацювання з державної освітньої політики для визначення її концептуальних основ, прогностичних векторів. У ході сучасного законотворення погляд у 1917–1921 рр., добу Української революції, є доцільним для осмислення чинників і причин нереалізованих проектів розвитку української школи, їх змісту. Саме на той час українські освітяни, використовуючи найкращі вітчизняні й зарубіжні педагогічні здобутки, у процесі національної демократичної реформи шкільної освіти розробили унікальний документ – Проект єдиної школи в Україні (далі – Проект). Але його не було запроваджено в шкільну практику, і багато років він залишався невідомим педагогічній громадськості. Лише з утвердженням незалежності України Проект уведено до наукового обігу й вивчається науковцями. Із проголошенням Президентом України П. Порошенком 2017-го Роком Української революції на порядок денний постала спроба осмислення змісту документа, оскільки його автори у складних суспільно-політичних і соціально-економічних умовах у контексті педагогічного дискурсу запропонували нову концепцію шкільної освіти України, а саме: дванадцятирічної загальної середньої освіти.

Історіографічний огляд показав, що історики (Н. Ротар, 1996; А. Пижик, 1998; Ю. Телячий, 2000; В. Богуславська, 2001 та ін.) та історики педагогіки (С. Філоненко, 1995; М. Собчинська, 1995; Л. Березівська, 2008, 2012 та ін.) у контексті висвітлення різних аспектів розвитку освіти в добу Української революції біль-

© Л. Д. Березівська, 2017

шою чи меншою мірою аналізували Проект як джерело з історії освіти означеного періоду. *Мета нашої статті* – на основі розгляду цього документа розкрити основні положення розробленої українськими освітянами в ході розбудови української державності 1917–1920 рр. концепції дванадцятирічної загальної середньої освіти.

Нагадаємо історію створення Проекту, хоча про це писали у своїх публікаціях [1; 2]. Передусім виділимо основні періоди його розроблення: початковий інтенсивний – за Центральної Ради (початок березня 1917 – 29 квітня 1918); пасивний – за Гетьманату П. Скоропадського (29 квітня – 13 грудня 1918); завершальний інтенсивний – у період Директорії Української Народної Республіки (УНР) (13 листопада 1918 – кінець 1921). В ці роки на численних засіданнях Товариства шкільної освіти (голова – педагог і громадський діяч П. Холодний), спеціальної комісії Генерального секретаріату освіти, Міністерства народної освіти й надалі під керівництвом ідейного натхненника П. Холодного розроблялися основоположні ідеї розвитку української школи. Проект спочатку було винесено на розгляд Другого Всеукраїнського педагогічного з'їзду (10–12 серпня 1917 р., м. Київ), у якому взяло участь понад 700 учителів. На ньому активно обговорювали ідею єдиної школи. У промові генеральний секретар освіти І. Стешенко проголосив основні цілі уряду в галузі освіти – створення нової національної школи, українізація освіти [7, 2]. Відомий український педагог і громадський діяч Я. Чепіга в доповіді «Соціалізація народної освіти» оприлюднив принципи побудови системи загальної освіти: доступність, обов'язковість для дітей 8–16 років, безплатність, світськість, національний характер, державно-громадське утримання шкіл [3, 7]. Видатний педагог С. Русова у своїй доповіді «Націоналізація школи» акцентувала увагу на сутнісних основах національної школи: а це не лише викладання предметів рідною мовою, а й відображення душі народу, його етнографічного складу, національної творчості; задоволення індивідуальних нахилів і сприяння загальному розвитку учнів відповідно до потреб місцевого населення; осередок впливу на громадянство і найкращий культурний скарб народу [8, 1].

Характерно, що Проект розробляли на основі зарубіжного досвіду. Про це свідчать наведені автором Проекту, заступником генерального секретаря освіти П. Холодним, дані про структуру загальної середньої освіти різних країн. Скажімо, на початку ХХ ст. в Данії дванадцятирічна загальноосвітня школа була тріступеневою: п'ятирічна початкова, чотирирічна з англійською та німецькою мовами, трирічна з трьома гілками (класична, нових мов, природничо-математична); у Норвегії – також тріступеневою: трирічна початкова, дев'ятирічна середня у складі реальної п'ятирічної та чотирирічних класичної і вищої реальної; в Америці – тріступеневою: чотирирічна початкова, чотирирічна вища початкова, чотирирічна середня (перехід із школи до школи вільний); у Швейцарії – двоступеневою: загальна початкова шестирічна з паралельними відділами й окремими програмами у старших класах для переходу до шестирічної середньої; у Німеччині: Мангеймська система (діяли різні типи шкіл (14) для дітей «недоумкуватих, нездатних до науки, середнього хисту, талановитих» та ін.) і система за проектом професора Рейна (проектувалася шестирічна обов'язкова початкова школа з вивченням іноземних мов з третього року навчання і виявленням здібностей

дітей до їх вивчення; після закінчення цієї школи одні учні могли продовжити навчання у 7 – 8 класах восьмирічної обов'язкової народної школи, інші – в чотирирічній реальній школі, решта – у шестирічній реальній або класичній середній школі) [9].

Спираючись на зарубіжний досвід і реалії діючої шкільної освіти, П. Холодний висловив ідею створення загальноосвітньої семирічної школи, осердям якої були б спостереження дитини за навколишнім середовищем. Після її закінчення одні діти могли припинити навчання, а інші – продовжувати його в чотирирічних гімназіях чи технічних і сільськогосподарських школах, учительських семінаріях. Саме такий підхід міг би сприяти розвитку природних здібностей, нахилів, інтересів учнів з метою їхнього потенційного професійного самовизначення.

У період Гетьманату П. Скоропадського, за свідченням очевидця й активного учасника згаданих процесів С. Постернака, багато планів і проєктів попередньої влади ігнорувалися, натомість повернулися консервативні прийоми та погляди. Питання про шкільну реформу відкладалося, управління освітою набуло бюрократичного характеру, припинили свою роботу комісії єдиної школи і всенародного навчання [4, 13]. Гадаємо, така оцінка є об'єктивною, проте дещо суперечливою. Факти показують, що все-таки комісія всенародного навчання діяла, а автор Проєкту П. Холодний продовжував працювати над ним.

Відразу ж після встановлення влади Директорія УНР у складних зовнішніх та внутрішніх суспільно-політичних умовах продовжила започатковане Центральною Радою розроблення Проєкту. Передусім зазначимо, що реформування шкільної освіти за часів Директорії УНР здійснювалося на педагогічних засадах, розроблених у період Центральної Ради, тобто ідеї української педагогічної громадськості, зокрема широких кіл учительства, стали підґрунтям шкільної реформи.

Над Проєктом працювала комісія «Шкільна анкета» при Міністерстві народної освіти, яка до Ради міністра вносила пропозиції для розгляду, а координуючим центром стала Комісія для технічного проведення реформи школи в Україні (серпень–листопад 1919 р.) у складі 24 відомих педагогів.

У вересні 1919 р. Проєкт, що складався з трьох томів, було підготовлено до друку. Проте через суспільно-політичні обставини вдалося видати лише перший том [6, 5]. Проаналізуємо структуру Проєкту. Він складається з передмови, розділу «Пояснення до навчальних планів і програм єдиної школи», загальної частини й підрозділу «Роль науки, релігії, мистецтва, рахунок та розвиток громадянського обов'язку у виховній школі», навчальних планів і програм для I та II ступенів і пояснень до них, а також додатка – «Словника для основної школи».

У загальній частині проголошено обґрунтовані раніше *основні принципи нової загальноосвітньої єдиної української школи*. Тож школа має бути: *доступна* для всіх верств населення на пов'язаних між собою всіх її ступенях (незалежно від статі і стану батьків); *виховальна* (виховання на природній основі знання про «скарби» і «красу» українського народу); *національно-державна* (релігійне, моральне, фізичне, громадянське виховання на тій же основі); *діяльна* (близька до життя дитини, з дієвим (трудова) принципом навчання, можлива ручна праця як предмет).

Головним завданням проєктованої школи проголошувалося виховання дитини, а за основоположний принцип взято дитиноцентризм. Про це йдеться в підрозділі «Дитяча душа і школа»: «Дитячий світ, цей мікрокосм з власним добром і злом, є тим полем, де має проводитися робота вчителя. Буде невинуватою педагогічною помилкою нехтування цим світом; до всякого знання треба йти через нього і від нього. ...Спрямованість праці педагога у виховній школі має йти від дитини навколо, а не навпаки» [6, 4]. Автори документа пропонували враховувати індивідуальність дитини й різні дитячі нахили, а в основу змісту освіти «класти елементи з життя самої дитини й те, що навколо неї», оскільки дитина має знати передусім «про життя своєї місцевості, свого народу на українській землі» [Там само, 5]. Саме на такій природній основі школярі мали здобувати різноманітні знання.

Принцип єдиної школи, на переконання авторів, – це принцип освіти, суть якого полягає в тому, що всі діти, незалежно від їхньої статі і «громадянського становища» батьків, зможуть здобути освіту від початкової до вищої [Там само, 6]. Було спростовано потребу створювати школи різних типів для окремих соціальних груп дітей, як в імперську добу. При цьому пропонували «варіації»: міська і сільська школа може мати відмінності, але не в перші роки навчання, щоб полегшити перехід із сільської школи в міську й навпаки. Обґрунтовано доцільність положення про обов'язковість навчання на перших двох ступенях. Перехід на III ступінь навчання мав відбуватися передусім згідно зі здібностями самих дітей та їхнім прагненням продовжити навчання за фахом, що сприяло б збільшенню кількості професійних шкіл з обов'язковим громадянським вихованням.

Істотним для самореалізації дитини автори Проєкту вважали навчання рідною мовою, «якою дитина природно виявлятиме свої почування у всій широті, одночасно з цим виявленням розвиватиметься і дитяча душа, що й є завданням школи» [Там само, 7–8]. Вони розмежовували поняття «рідна мова» і «родина мова», доводили необхідність і переваги навчання рідною мовою, називали рідну мову навчання обов'язковим чинником виховання дитини, створення національних шкіл. «Буде нормальним, коли діти різних національностей ітимуть до своєї школи з рідною для їх національною мовою», – наголошувалося в документі [Там само, 8].

Виховна, національно-державна, діяльна єдина школа проєктувалася дванадцятирічною (на початковому етапі розроблення проєкту пропонувалася одинадцятирічна модель загальноосвітньої школи) і триступеневою: I ступінь – молодша основна чотирирічна школа, II – старша основна чотирирічна школа, що поєднувалися в основну школу; після закінчення можна було продовжити навчання у професійній школі або на III ступені чотирирічної колегії з поліфуркацією (профільна диференціація), по закінченні якої навчатися вже у вищій школі. Професійна школа відокремлювалася від загальноосвітньої.

Передбачалося, що програма перших восьми років основної школи складатиметься переважно з пропедевтичних курсів. Зміст таких курсів, як рідна мова, історія, географія, природознавство, арифметика, геометрія мав ґрунтуватися на близькому дитині матеріалі. На III ступені школи пропонувалося вводити систематичні наукові концентричні курси, мета яких – загальний формальний розвиток учнів – і водночас запровадити профілізацію школи за такими відділами:

гуманістичний (гуманітарний. – Л. Б.), реальний, економічний, міг бути дівочий. У Проекті наголошувалося, що для всіх шкіл України не потрібно розробляти однакові плани для III ступеня, оскільки «треба зважити на індивідуальні нахили дітей, котрі формуються в них на відповідному цьому ступеневі році» [6, 11].

Було представлено рекомендовану кількість годин для вивчення предметів у школі I–II ступенів з уточненням, що кількість годин для вивчення інших предметів на III ступені буде різною відповідно до її відділів (варіантів, варіацій).

У підрозділі «Різноманітність курсів III ступеня школи» обґрунтовано організаційно-змістові характеристики диференційованого підходу до навчання у 9–12 класах колегії, шляхи створення різних типів (варіантів) класів чи шкіл. До обов'язкових предметів для II і III ступенів зараховано: рідну мову і літературу, математику, фізику, хімію, біологію, географію, історію. Прикметно, що автори вважали ці предмети «тим стовпом, на якому тримається будівля школи, рушити їх не можна, може йтися хіба про більший чи менший розмір їх програм» [Там само, 22]. А от такі предмети, як політична економіка, філософська пропедевтика, латинська мова та інші, відповідно до завдань школи, можна було вилучати або замінювати іншими. Автори проекту переконливо аргументували позитивні результати диференційованого підходу, зокрема так: навчання на III ступені ґрунтуватиметься на інтересі дитини до тієї чи іншої формальної науки, виявленому ще на II ступені; школа буде діяльною, бо відповідатиме «розмаїттю нахилів дітей»; навчання учнів у гуманітарних чи реальних школах відповідно до їхніх нахилів сприятиме їхньому загальному розвитку [Там само].

Інший шлях реалізації зовнішньої диференціації передбачав навчання дітей в діючих реальних школах, класичних гімназіях і комерційних училищах, які в імперську добу були становими навчальними закладами. Позитивно, що українські уряди не збиралися ліквідувати ці заклади, а планували їх розвивати та вдосконалювати, розробити відповідні навчальні плани і програми. Як бачимо, автори проекту вбачали перспективу в різнотипній і багатоваріантній загальній середній освіті.

На відміну від державної освітньої політики Російської імперії, коли функціонувала лише початкова мішана школа, українські уряди проголосили найкращою формою навчання спільну школу для обох статей зі збереженням дівочих і хлоп'ячих шкіл. Було рекомендовано розробити однакові навчальні плани і програми для 8 класу для дівочих, хлоп'ячих і мішаних шкіл, а диференціацію в різних варіаціях запроваджувати на III ступені. Водночас застерігалось від переходу учнів із мішаної школи до роздільної і навпаки [Там само, 22–23].

Одним із важливих положень Проекту стало скасування привілеїв для вступу до вищої школи, тобто учням надавалися рівні права й після закінчення школи будь-якого типу. Правила вступу мала розробляти вища школа (приймати учнів без іспитів або ж призначати їх за потреби) [Там само, 23].

У документі обґрунтовано значення загальноосвітніх предметів (рідна мова, математика, природничі дисципліни, історія) для розвитку дитини, а також наведено орієнтовну кількість годин з кожного предмета для загальноосвітньої школи всіх ступенів. Пояснено підходи до загальних планів із релігії й моралі, мистецтва, фізичного виховання, іноземних мов.

Четвертий розділ документа містить навчальні програми для школи I ступеня з рідної мови, математики, географії, природознавства, історії України, релігії, або Закону Божого, малювання, співів; для школи II ступеня – з рідної мови, математики, фізики, природознавства та сільського господарства, зоології, мінералогії з хімією, біології, географії, історії України та всесвітньої історії, релігії, мистецтва (малювання, рисування, співи), іноземних мов (німецька, французька). Загалом навчальні програми і плани складено за ідентичною схемою. Приміром, програма з рідної мови структурована в такий спосіб: навчальний план і програма, пояснення до програми з української мови, розділи навчання рідної мови, методи навчання рідної мови, значення рідної мови.

Як ми вже зазначали, перший том Проекту із трьох задуманих побачив світ наприкінці 1919 р. Окремі факти свідчать про те, що в Кам'янці його почали реалізовувати в 1919/20 навч. р.

У квітні 1920 р. був готовий до друку другий том. Проте, як зазначав у передмові до нього П. Холодний (21 березня 1921 р.), через швидку евакуацію в червні (з Вінниці і Кам'янця) та інші переїзди рукопис загубився, й лише в грудні у Тарнові розпочали його реставрацію за чернетками і протоколами. У ході напруженої праці було завершено другий том, що містив програми з природознавства, гігієни, бухгалтерії, комерційної арифметики, правознавства, хімії, технології.

У розділі «Основа конструкції III ступеня» (другий том Проекту зберігається як рукопис у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України) деталізовано модель єдиної школи III ступеня як чотирирічна колегія з профільними відділами (три гуманістичних, реальний, економічний, дівочий) і викладанням системних курсів наук. На думку авторів проекту, «системні курси мають величезне значення для розвитку інтелекту учня, бо проводять розум його по різноманітних схемах думання, в залежності від методів тої або іншої науки наукові узагальнення та образи, що з ними зв'язані, дають йому високі чуття» [10, 8]. Передбачалося, що всі предмети в колегії ділитимуть на дві групи – головні і додаткові. Головні предмети (природознавство, хімія, фізика, географія та історія) мали викладатися різним обсягом в усіх відділах відповідно до профільного напрямку; додаткові (нові та давні мови, філософська пропедевтика, правознавство, політична економія, педагогіка, нарисна геометрія, космографія та інші) – згідно з педагогічними міркуваннями, певними шкільними традиціями, навколишнім середовищем учнів. Викладання обов'язкових предметів – релігії, мистецтва, руханки – планувалося однаковим обсягом. Практичними предметами вважали ті, які були «близькі безпосередньо до життя» і сприяли зв'язку школи із навколишнім середовищем.

У гуманістичному (гуманітарному) відділі передбачалося комбінуванням додаткових предметів (нові та давні мови, філософська пропедевтика, правознавство) створити варіанти відділу, збільшити кількість годин на викладання всесвітньої історії, письменства, мов, але зменшити на математику й вилучити хімію [Там само, 13–14]. Щодо викладання нових мов, то це мало узгоджуватися зі школою II ступеня. У примітках до навчального плану гуманістичного (гуманітарного) відділу з однією мовою зазначалося, що нова мова «А» – це французька чи німецька; у зв'язку з поділом класів (40 учнів) на дві групи для практичних занять на кожного учня

виділялася одна година на два тижні. В економічному відділі планувалося увести додаткові предмети (нові мови, технологія, політична економіка, бухгалтерія, філософська пропедевтика, природознавство, комерційна арифметика), скоротити кількість годин на викладання всесвітньої історії, літератури та історії (порівняно з гуманістичним відділом) і математики (порівняно з реальним). У дівочому відділі мали викладати додаткові предмети: нові мови, хімію, педагогіку, практичні предмети (домоводство, рукоділля); порівняно з реальним відділом скорочувалася кількість години на викладання малювання [10, 18].

У задумах було видання і третього тому Проекту, до якого мали увійти програми з філософської пропедевтики, англійської мови, педагогіки, руханки, рукоділля, домоводства. Однак другий і третій томи Проекту залишилися не завершеними і нині в розпорошеному вигляді зберігаються в архівах: різні варіанти, пропозиції щодо змін надруковано й написано від руки. Сподіваємося, що ці документи стануть об'єктом ґрунтовних розвідок сучасних дослідників.

Висновки. Проект єдиної школи в Україні, який містив концепцію нової української школи, створено на демократичній основі в ході розбудови національної освіти, української державності протягом 1917–1920 рр.; він акумулював найкращі здобутки зарубіжної та вітчизняної педагогічної науки і практики. А обґрунтована модель дванадцятирічної загальноосвітньої триступеневої школи як результат національної освітньої реформи мала забезпечити внутрішню і зовнішню внутрішньошкільну (рівневу і профільну) диференціацію. На нашу думку, Проект, що ґрунтувався на принципах – єдиної школи, національному, гуманістичному, демократичному, виховальному, трудовому (діяльному), індивідуалізації та диференціації навчання, – міг би створити умови для розвитку національної школи загалом та природних здібностей, нахилів учнів зокрема, і водночас оптимально поєднати універсальну (академічну) та профільну освіту. Вважаємо, що розглядуваний документ, зокрема в описі презентованої сто років тому концепції загальної середньої освіти, не лише збагачує історико-педагогічне знання, а й може прислужитися сьогодні під час переходу від традиційної школи знань до школи компетентностей, запровадження дванадцятирічної загальної середньої освіти. Переконаливо звучать у передмові до Проекту ідеї його очільника П. Холодного: «Проект не може претендувати на остаточний закінчений варіант: треба ще докласти багато праці до більш точної конкретизації ідеї української школи, але можна бути певним, що український учитель створить школу таку, яку треба українському народу» [5, 147]. Детальніше зі змістом документа можна ознайомитися у підготовленому навчальному посібнику-хрестоматії [5].

Безперечно, Проект єдиної школи як джерело з історії реформування освіти в добу Української революції, зокрема його неопублікований другий том, потребує вивчення та оприлюднення. Про це йтиметься в наших подальших публікаціях.

1. Березівська Л. Д. Ідеї індивідуалізації та диференціації навчання у Проекті єдиної школи в Україні (1917–1919) / Л. Д. Березівська // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка : зб. наук. пр. / [редкол.: Огнев'юк В. О., Бех І. Д., Хоружа Л. Л. та ін.] – Київ, 2011. – № 1. – С. 4–9.

2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська – Київ : Богданова А. М., 2008. – 406 с.

3. Другий Всеукраїнський учительський з'їзд // Вісти з Укр. Центральної Ради. – 1917. – Верес. (№ 15/16). – С. 7–8.

4. *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. / С. Постернак. – Київ : Всеукр. кооперат. вид-во Союз, 1920. – 127 с.
5. *Проект єдиної школи в Україні. Основна школа (1919)* // Березівська Л. Д. Реформи шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : документи, матеріали і коментарі : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. : хрестоматія / Л. Д. Березівська ; Ін-т педагогіки НАПН України. – Луганськ, 2011. – С. 144–172.
6. *Проект єдиної школи на Вкраїні. Основна школа. Кн. 1.* – Кам'янець-Подільський : Дністер, 1919. – 172 с.
7. *Робота Другого Всеукраїнського вчительського з'їзду* // Вістн. пед. проф. з'їзду. – 1917. – 10 серп. (№ 1). – С. 2.
8. *Робота Другого Всеукраїнського вчительського з'їзду* // Вістн. пед. проф. з'їзду. – 1917. – 14 серп. (№ 3/5). – С. 1–2.
9. *Холодний П.* Єдина школа / Холодний П. // Вільна укр. школа. – 1917. – № 2 (жовтень). – С. 66–68.
10. *Центральний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 2582, оп. 2, спр. 148, 73 арк.

References

References

1. *Berezivska, L. D.* (2011) Ideyi indyvidualizatsii ta dyferentsiatsii navchannia u Proekti yedynoi shkoly v Ukraini (1917–1919) [The ideas of Individualisation and Differentiation of Training in the *Unified School* Project in Ukraine (1917–1919)] // *Pedahohichna osvita: teoria i praktyka. Psykholohia. Pedahohika : zb. nauk. pr.* – Pedagogical Education: Theory and Practice. Psychology. Pedagogy : Collected Scientific Papers, Kyiv, 1, 4–9 [in Ukrainian].
2. *Berezivska, L. D.* (2008) Reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u 20 stolitti : monohrafiya [Reformation of School Education in Ukraine in the 20th century : monograph]. (406 p.). – Kyiv: Bohdanova A. M. [in Ukrainian].
3. *Druhyy Vseukrainskyi uchytelskyi zhyzd* [The Second All-Ukrainian Teachers' Conference] (1917) // *Visti z Ukr. Tsentralnoi Rady – News from the Central Council of Ukraine*, Veres. (15/16), 7–8 [in Ukrainian].
4. *Posternak, S.* (1920) Iz istorii osvitiarukhu na Ukraini za chasy revoliutsii 1917–1919 rr. [From the History of Educational Movement in Ukraine during the 1917–1919 Revolution Period]. (127 p.). – Kyiv : Vseukrainske kooperatyvne vydavnytstvo Soiuz [in Ukrainian].
5. *Proekt yedynoi shkoly v Ukrainy. Osnovna shkola (1919)* [The *Unified School* Project in Ukraine. Secondary School (1919)] (2011) // *Berezivska, L. D.* Reformy shkilnoi osvity v Ukraini u 20 stolitti : dokumenty, materialy i komentari : navch. posib. dlya studentiv vyshch. navch. zakl. : khrestomatiya – Reforms of School Education in Ukraine in the 20th century : Documents, Materials and Comments : teaching manual for students of higher educational establishments : reading book, Luhansk, 144–172 [in Ukrainian].
6. *Proekt yedynoi shkoly na Vkraїni. Osnovna shkola. Kн.1.* [The *Unified School* Project in Ukraine. Secondary School. Vol. 1.]. (1919) (172 p.). – Kamianets-Podilskyi : Dnister [in Ukrainian].
7. *Robota Druhoho Vseukrainskoho vchytelskoho zhyzdu* [Work of the Second All-Ukrainian Teachers' Conference] (1917) // *Vistn. ped. prof. zhyzdu – Herald of Pedagogical Conference*, 10 serp. (1), 2 [in Ukrainian].
8. *Robota Druhoho Vseukrainskoho vchytelskoho zhyzdu* [Work of the Second All-Ukrainian Teachers' Conference] (1917) // *Vistn. ped. prof. zhyzdu – Herald of Pedagogical Conference*, 14 serp. (3/5), 1–2 [in Ukrainian].
9. *Kholodnyi, P.* (1917) Yedyna shkola [The *Unified School*] // *Vilna ukr. Shkola – Free Ukrainian School*, 2 (zhovten), 66–68 [in Ukrainian].
10. *Tsentralnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy* [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. f. 2582, op. 2, spr. 148, 73 ark. [Fund 2582, Inventory 2, File 148, 73 fol] [in Ukrainian].

Рекомендовано до друку.

Д-р пед. наук проф.

дійсн. член НАПН України О. В. Сухомлинська